

Отримано: 3 квітня 2021 р.

Прорецензовано: 23 квітня 2021 р.

Прийнято до друку: 23 квітня 2021 р.

e-mail: olgawow4enko@gmail.com

DOI: 10.25264/2415-7384-2021-13-30-38

Вовченко О. А. Специфіка кризи підліткового віку осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2021. № 13. С. 30–38.

УДК: 159.921.348.897.11-23

Вовченко Ольга Анатоліївна,

кандидат психологічних наук, докторант

Інституту спеціальної педагогіки і психології ім. М. Ярмаченка,
Національна академія педагогічних наук України

СПЕЦИФІКА КРИЗИ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ ОСІБ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

У статті окреслено психологічні особливості перебігу вікового періоду, який визначають науковою категорією «підліткова криза». Проблему підліткової кризи розкрито в осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. Окреслено формування «Я-концепції», «Я-образу», самооцінки, самопрезентації та особливостей емоційної саморегуляції підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку в період вікової кризи. Розкрито основні підходи до розуміння вікової кризи підліткового віку як у загальній, так і в спеціальній психології. Проведено психодіагностичну процедуру дослідження стану «Я-образу», самопрезентації, самосприйняття та самооцінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Окреслено подальші напрями дослідження становлення особистості з порушеннями інтелектуального розвитку в підлітковому віці.

Ключові слова: підлітковий вік, порушення інтелектуального розвитку, вікова криза, самопрезентація, «Я-образ».

Olha A. Vovchenko,

PhD of Psychological Sciences, Doctoral student,

Institute of Special Education and Psychology after N. Yarmachenko,
The National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine

SPECIFICS OF THE CRISIS OF ADOLESCENCE PERSONS WITH DISABILITIES OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT

The article outlines the psychological features of the age period, which is determined by the scientific category as an “adolescent crisis”. The problem of the adolescent crisis has been revealed in people with intellectual disabilities.

The importance and relevance of the study is revealed first, due to the difficulties of adolescence: its dynamism, ambiguity, lack of emotional stability of the individual; secondly, due to the specifics of personality formation with intellectual disabilities; thirdly, the need to further develop effective psychological support for adolescents with intellectual disabilities. The aim of the article was to study and experimentally test the specifics of the emotional crisis of adolescence in people with intellectual disabilities. The purpose was provided by solving the following tasks: stating the peculiarities of the adolescent crisis in people with intellectual disabilities; determining the state of formation of “I-concept” and “self-image” of adolescents with intellectual disabilities; establishing the specifics of behavioral reactions and interaction of the adolescent with others (peers, the elderly) in conditions of experiencing an age crisis.

Moreover, the author conducted a psychological testing procedure to study the peculiarities of the formation of the personality of a teenager with intellectual disabilities during the age crisis (adolescent crisis). M. Kuhn’s psychological testing method “Who am I?”, T. Leary’s method of diagnostics of interpersonal relations were used; conversations, observations. The purpose of using these techniques was to determine the self-image, self-presentation, self-perception and self-esteem of adolescents with intellectual disabilities. According to the results of the study, it was found that adolescents with intellectual disabilities have a process of self-knowledge and understanding of their own “I”, internal mental acts and states are underdeveloped or absent. This complicates the process of experiencing an adolescent’s crisis. As evidenced by the low level of recognition and differentiation of emotions, emotional awareness, management of their own emotions. Also critical are difficulties with the adequate expression of emotions in accordance with the situation that determines them, in particular with the manifestation and control of anger, rage, aggression and other. The further directions of research of formation of the person with infringements of intellectual development in adolescent age are outlined.

Key words: adolescence, intellectual disabilities, age crisis, self-presentation, “self-image”.

Постановка проблеми. В останні роки в Україні зросла кількість осіб із порушеннями психофізичного й інтелектуального розвитку, як наслідок перед спеціалістами освітньої сфери (педагогами, психологами, соціальними працівниками) постає гостра проблема адаптації такої особистості до динамічного соціуму, її соціалізації, професійної адаптації тощо. Перехідним періодом від дитинства до оволодіння соціальним буття (професійними навичками, життєвими компетенціями) стає саме підлітковий вік: Саме цей період науковці характеризують як «перехідний», «адаптивний», «період соціального становлення»

тощо. Вчасне педагогічне та психологічне втручання – найкращий практичний засіб адаптації підлітка до дорослого життя, корекція його емоційної сфери для впливу на всі суміжні, зокрема на поведінкову та саморегуляційну. Своєчасна психодіагностика, психокорекція та соціальні практики дають можливість фахівцям визначити проблемні аспекти становлення особистості підлітка, що має порушення психофізичного розвитку, зокрема й порушення інтелектуального розвитку, та є запобіжними методами (профілактичними) щодо можливих порушень емоційно-вольової сфери, дезадаптивної поведінки підлітків серед однолітків та старших осіб. Відтак, психологи покликані створити умови для ефективної адаптації таких підлітків у соціумі, допомогти їм пройти складний віковий етап – кризу підліткового віку.

У сучасних теоретико-експериментальних дослідженнях у галузі спеціальної психології досить часто використовують такі наукові категорії, як «підліткова криза», «життєва криза особисті», «критична життєва ситуація», «вікова криза». Поняття категорії «криза» містить у собі проблему, що виникає в житті особистості, якої він не може уникнути або не може розв'язати власними зусиллями, тими способами та методами, які він знає, які звичні для повсякденного минулого життя, досвіду тощо.

Розуміння категорії «криза особистості» – феноменологічне поняття зміни «Я-концепції» особистості, яке виявляється в різних формах переживань [9]. Життєва криза виникає в ситуації неможливості реалізації життєвої мети, продовження звичного існування, що було характерними, устаткованими. Результати наукових досліджень О. Андрієнко, Л. Булгакової, Ф. Василюка О. Донцової, Т. Титаренко акцентують, що саме в підлітковому віці відбувається бурхливий розвиток емоційної і поведінкової сфери. Зростає емоційна напруженість, центральним утворенням у сфері переживань підлітка стає саме «почуття дорослості». Воно виявляється в прагненні до самостійності, бажанні демонструвати свою «дорослість», бажанні бути дорослим в очах молодших дітей, однолітків, дорослих [1], [2].

Психіка підлітків із порушеннями інтелектуального має власні закономірності формування, становлення та подальшого розвитку, які впливають на подальше генералізоване функціонування всіх сфер життєдіяльності. Етапи розвитку такої особистості, зокрема і входження її у «підліткову кризу», – це поступове залучення особи в різноманітні суперечливі внутрішньоособистісні, міжособистісні, соціальні відносини з одночасним формуванням нової цілісної структури особистості. Іншими словами, у процесі кризи відбувається якісно новий особистісний розвиток із формуванням певних соціальних орієнтирів особистості щодо себе та інших.

Як свого часу влучно характеризував Л. Виготський, адаптація дитини в будь-якому віці залежить від двох аспектів розвитку, а саме від біологічного та соціально-культурного [4]. Учений означав підлітковий вік як «хиткий», «неврівноважений», коли всі старі методи перестають працювати, а нові особистість ще не винайшла. Перехідний вік небезпечний відсутністю рівноваги в особистості, як він зазначав «повному ще не вмів, а по-старому- вже не працює». Саме через це період підліткового віку й отримав низку синонімних ознак, як-от, «важкий», «кризовий», «конфліктний», «перехідний», «зламний» та багато інших.

Більшість учених, зокрема педагогів, наголошує на гормональній перебудові організму особистості, на статевому дозріванні та зміні життєвих пріоритетів. Але з погляду психологічних акцентів також варто пам'ятати про незрілість нервових процесів, несформованість «Я-образу», «Я-концепції», підвищене лібідо, нестійку самооцінку та ростучу агресивність.

Підліткова криза – це саме той період, на тлі якого домінують основні тенденції (позитивні й негативні) особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку. Загалом це характерно для всіх осіб підліткового віку (з типовим та атиповим розвитком). В. Мельниченко зазначає, що підліткову кризу переважно характеризують через два стани: тривогу та агресію. Панівними тенденціями в цьому віці в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку є прояви стану депресії, суїцидальні нахили і дії, негативізм, цинізм, уникнення відповідальності тощо [7].

Специфіка та небезпека підліткової кризи полягає в різких змінах настрою та переживань, підвищеній збудливості, імпульсивності, амбівалентності почуттів тощо. У цей період для підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку характерні явища динамічної зміни полярності почуттів, агресивних дій та вербальних висловів, жорстокість, відсутність самоконтролю та порушення особистісної саморегуляції. Як зазначив Д. Пагава, у науковому обігу є термін, що повно та зрозуміло характеризує саме кризу підліткового віку – «афект неадекватності» [9]. Афект неадекватності можна розглядати з погляду порушення самооцінки, що часто характерно для підліткового віку. Більшість підлітків має низку бажань, мрій, цілей (означимо терміном – домагання), водночас невідповідну самооцінку, щоб це досягти.

Провідну увагу в період підліткової кризи потрібно звертати на зміни, які відбуваються в емоційній та мотиваційній сфері підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, особливої уваги потребують дослідження самооцінки та становлення «Я-концепції». Крім того, найбільш складним для самого підлітка та його оточення стає зміна вищезгаданих сфер, що призводить до змін поведінки, способів та методів у спілкуванні з однолітками та старшими особами.

Окремої уваги заслуговує питання егоцентричної спрямованості підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Це яскраво виявляється в домінанті «Я-особистості», коли потреби, інтереси, бажання власного Его, стають непереборні [5]. Потреба ствердити власне «Я» виявляється через інтерес до власного внутрішнього світу і потреб цього світу (які б вони не були). Порушення дорослими чи однолітками вищезгаданого его-домінантного конструкту викликає низку реакцій, як-от, негативізм, прагнення до ризику, суїцидальні аспекти, шрамування, крадіжки, виникнення специфічних феноменів підліткової поведінки («уявна аудиторія», «персоніфікований міф», «вигадане життя» тощо).

Зважаючи на означені аспекти, актуальність теми «**Специфіка кризи підліткового віку осіб із порушеннями інтелектуального розвитку**» розкривається не лише через недостатність подібних досліджень у спеціальній психології, а передовсім через складнощі, по-перше, підліткового віку, його динамічності, неоднозначності, відсутності емоційної стабільності особистості цієї вікової категорії; по-друге, через специфіку формування особистості з порушеннями інтелектуального розвитку (особливості формування емоційної, вольової, поведінкової сфери, особистісної регуляції тощо); по-третє, актуальність дослідження вікової кризи для подальшого розроблення ефективного психологічного супроводу підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Аналіз останніх публікацій і публікацій. Досить часто психологічна криза підліткового віку, як констатує А. Лічко, є причиною формування «змінених» реакцій, тобто таких, що мають патологічні ознаки й різко відхиляються від норми. Учений характеризує провідні ознаки, що є відхиленням від середньостатистичної поведінки особистості і часто притаманні особам підліткового віку, зокрема це схильність до «надумування», «накручування», «перебільшення»; схильність до багатьох видів агресивної поведінки (прямої, непрямой, вербальної); схильність створювати ідоли, стереотипізовані популярні зразки в групі, де спілкується дитини/чи загалом у соціумі. Означені схильності формують дезадапційну поведінку, порушення соціальних норм спілкування, часто такі порушення усвідомлені [6].

Підтвердженням важливості соціального оточення для особистості підліткового віку слугує дослідження А. Реана. Науковець зазначає, що визначальним чинником поведінки підлітка є, по-перше, негативний вплив соціуму та його «постулатів-часу» (взірців на цей момент, популярних особистостей); по-друге, конфлікт між «Я-ідеальним (як хочеться, як мало би бути) та «Я-реальним» (як є на цей момент) [2].

Як зазначено раніше, віковий етап «підлітковий вік» важливий для загального становлення особистості в соціальному світі, зокрема активне формування в структурі особистості відбувається щодо розвитку «Я-концепції», самооцінки. Оскільки саме той «Я-образ», який буде сформовано на основі самооцінки та загальної «Я-концепції», впливатиме на поведінкові аспекти та регуляційну діяльність особистості з порушеннями інтелектуального розвитку. Зі свого боку це впливатиме на самовиховання, професійний вибір і становлення в дорослому житті, соціалізацію, подальший розвиток і самопізнання, як зазначає О. Бородіна, С. Каган, В. Ляш, Д. Марченко, М. Присяжнюк, Ф. Фелс, О. Хохліна та багато інших науковців [8], [13]. У досліджуваних підлітків у цей період відбувається зміна дитячої самосвідомості та формується нова, яка створює систему нових зв'язків між подіями та явищами, між емоціями та поведінкою, конструюючи власні зразки для оцінки навколишнього світу, активніше розвивається емпатійність, моральні почуття тощо. Підліток поступово синтезує власні орієнтири, судження, оцінки, поведінку, замінюючи «свої зразки» на застарілі, на його думку, «батьківські». В. Василенко, О. Бабічева, І. Бобренко, О. Гладченко, І. Сухіна зауважують, що в підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку активується бажання відокремитися від старого світу, де діють правила старших (батьків, учителів, вихователів), та створити «свої». Такі зміни, як зазначено вище, спровоковані гормональною перебудовою (статевим дозріванням) та динамічними процесами психологічного походження. На перший план виходить позиція незалежності, повної емансипації від світу дорослих, що, як наслідок, призводить до зростання кількості чи поглиблення конфліктів із ними, – підкреслюють К. Морозов, Д. Микитенко, Д. Сакалов, М. Хоменко, І. Черноусов та інші. У зв'язку зі статевим дозріванням у юнаків та дівчат із порушеннями інтелектуального розвитку з'являється потяг до осіб протилежної статі, що в різних представників гендеру може виявлятися різними засобами, методами, мати свою специфіку. Варто зауважити, що спілкування з протилежною статтю – одне з найважливіших і найбільш домінантних бажань, що підліток сприймає як прояв індивідуальності, входження в дорослий світ [5], [10].

Г. Дідух, О. Королько, Л. Нігрич, О. Таран, О. Чебатарьова, І. Гладченко наголошують, що в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку до чинників, які впливають на розвиток підлітка з нормальним рівнем інтелектуального розвитку, додаються чинники, обумовлені особистісною специфікою розвитку. Порушення пізнавальної сфери досліджуваних підлітків викликано органічними змінами центральної нервової системи, що часто виявляється в особливостях сприймання інформації, темпах мовлення, проблемах із концентрацією уваги та пам'яттю. Кардинальних змін під впливом атипового розвитку зазнає процес самоконтролю, особистісної саморегуляції, емоційної та мотиваційної сфери підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку.

Підлітковий вік – достатньо критичний етап із позиції формування окремої особистості як одиниці соціуму, – зазначав Д. Марченко. У цей кризовий період формується низка складних механізмів, що супроводжують перехід особистості від зовнішнього детермінанта існування до особистісного концепту та формування саморегуляції [8].

Психологи по-різному характеризують причини виникнення, особливості перебігу і значення підліткової кризи особистості. Досить поширені й емпірично обґрунтовані два теоретичні підходи до розуміння означеної кризи: безкризовий перебіг підліткового віку (Р. Бремс, Д. Ельконін, М. Кле, Х. Ремшмідт, Л. Чуровський та ін.) та нормативності вікової кризи (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Хорошковський) [4], [11], [12], [14].

Згідно з першим підходом, кризу розуміють як результат неправильного виховання дорослих: хибного ставлення до дитини, що змінюється; до розуміння дитячого становлення в дорослому світі; загалом неправильне ставлення суспільства до підлітків. Підлітковий вік і особливості поведінки підлітків – це лише проблеми дитини, з якими вона раніше не стикалася, і не може подолати, оскільки не має відповідного досвіду, – зазначав Р. Бремс [12].

Представники другого підходу розглядали перебіг, зміст і форми підліткової кризи як важливий фактор, етап загального процесу вікового розвитку. На думку О. Хорошовського, поведінка підлітка, що пов'язана з емансипацією, боротьбою за незалежність і бажання сприйняття дорослими підлітка, обстоювання власної життєвої позиції, – це закономірність і норма становлення особистості. Певний віковий етап, що має «ось такі правила гри», – відзначав у своїх коментарях науковець [11].

Крім того, дослідники (С. Велман, М. Микитенко, О. Шагаєва) наголошують, що важлива інтенсивність, частота кризових симптомів і способи їх виявлення, оскільки в кожного окремого підлітка вони можуть дуже відрізнятися. По-перше, це обумовлено етапом підліткового віку (фаза: негативна, кульмінаційна – 13 років, посткритична); по-друге, соціальною ситуацією, в якій виховується підліток; по-третє, індивідуальними особливостями дитини (темперамент, характер) [15].

У спеціальній психології окреслено два типи перебігу підліткової кризи – криза незалежності та криза залежності (О. Борзунова, І. Дубровіна). З погляду формування особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку, найбільш сприятливий саме перший варіант перебігу кризи, оскільки він забезпечує якісні зміни підлітка, крок від позиції «дитина» до позиції «дорослий» [2]. Але ця позиція досить суперечлива, оскільки «криза незалежності» передбачає наявність функції самоконтролю, уміння відповідати за свої вчинки та регулювати дії, що в досліджуваних підлітків має низку особливостей і порушень.

Мета статті – дослідити й експериментально перевірити специфіку перебігу емоційної кризи підліткового віку в осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. Мету забезпечує поетапне розв'язання таких завдань:

- констатувати особливості перебігу підліткової кризи в осіб із порушеннями інтелектуального розвитку;
- визначити стан сформованості «Я-концепції» та «Я-образу» підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку;
- установити специфіку поведінкових реакцій і взаємодії підлітка з оточенням (однолітками, старшими особами) за умов переживання вікової кризи.

Виклад основного матеріалу. Особливості становлення особистості підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку в період вікової кризи (підліткової кризи) описано через аналіз і зіставлення емоційних станів, переживань, самоописів досліджуваних підлітків та їхнього міжособистісного спілкування. Серед основного інструментарію було використано: методику М. Куна «Хто Я?», «Методику діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі); бесіди, спостереження. Дослідженням охоплено 136 підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, що навчаються в спеціальних школах-інтернатах м. Києва (школа-інтернат № 17 м. Києва, школа-інтернат № 12 м. Києва) та м. Житомира (школа-інтернат № 2). З них: 72 підлітки – дівчата, 64 – юнаки. Дослідженням охоплено учнів 5–9 класів означених шкіл: 5 клас (12 осіб), 6 клас (14 осіб), 7 клас (28 осіб), 8 клас (31 особа), 9 клас (27 осіб). Психодіагностичні процедури проведено відповідно до автентичних інструкцій методик. Дотримано авторських вимог щодо проведення методик і відповідного додаткового інструментарію до них.

Щоб порівняти результати методики М. Куна «Хто Я?» та особливості становлення «Я-концепції» підлітків з атиповим розвитком і становлення «Я-концепції» у підлітків із нормальним рівнем інтелектуального розвитку, проведено подібне дослідження в загальноосвітніх школах міста Києва. Вибірку становили 112 підлітків 5–9 класів (зі спеціалізованої школи №149 м. Києва, спеціалізованої школи №17 м. Києва). Гендерна вибірка така: 63 – підлітки-дівчата, 49 – підлітки-юнаки. Вікова вибірка: 5 клас (18 осіб), 6 клас (20 осіб), 7 клас (22 особи), 8 клас (26 осіб), 9 клас (26 осіб). У подальших дослідженнях, зокрема під час тестування «Методикою діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі), підлітки з нормальним рівнем інтелектуального розвитку не брали участі. Оскільки нас цікавили: по-перше, лише

кількісні показники за методикою М. Куна «Хто я?», було залучено підлітків із загальноосвітніх шкіл м. Кисва та порівняно результати підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку; по-друге, на цьому етапі дослідження нас цікавили лише результати підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку за «Діагностикою міжособистісних відносин» (Т. Лірі), відтак залучено підлітків лише зі спеціальних шкіл (як і було зазначено 136 осіб).

За результатами діагностики методики М. Куна «Хто я?» досліджувані підлітки (підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку) могли зазначити не більше 5 відповідей-означень для самоопису (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз результатів самоопису підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку та підлітків із нормальним рівнем інтелектуального розвитку (за методикою «Хто Я?» М. Куна)

Клас	Середня кількість відповідей підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку	Середня кількість відповідей підлітків із нормальним рівнем інтелектуального розвитку
5	1–1,5 (з підказкою)	4–6
6	1–1,5 (дві з підказкою)	5–8
7	2	6–10
8	2,5–3	7–12
9	3	7–14

Завдання викликало великі труднощі, оскільки підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку не знали, як відповісти на просте запитання щодо ідентифікації себе, їх дивувало, що запитання одне. Досить часто вони просили перейти до наступного запитання, а до цього повернутися пізніше, нервували, відмовлялися проходити тест. Середня кількість написаних відповідей варіювалася від 2 до 3. Під час проведення подібної методики в загальноосвітніх школах серед підлітків, що не мали порушень інтелектуального розвитку, кількість відповідей була в діапазоні від 4 до 14. (Відповідно до трактувань М. Куна це високий результат, який відповідає високому рівневі самопрезентації, самооцінки та сформованості Я-концепції). Низький рівень передбачає надання 1–3 самоописів, що зі свого боку характеризує відсутність сформованості Я-концепції, розуміння бачення себе у світі, порушення самопрезентації тощо.

У підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку можна констатувати низький рівень самоідентифікації. У 14% досліджуваних установлено середній рівень самоідентифікації (5 самоописів), у 86% – низький. У підлітків зі збереженим інтелектом самоідентифікація має високий (77%), середній (21%) і низький рівні (2%).

Низький рівень здатності до самоідентифікації детермінований такими особистісними властивостями підлітка, як замкнутість, тривожність, невпевненість у собі, недостатність самоконтролю, також може вказувати на входження особистості в період так званої підліткової кризи, для якої характерне порушення самооцінки, самоідентифікації, розмитість «Я-образу», конфліктність або навпаки замкнутість тощо.

За результатами аналізу відповідей, які давали підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, установлено, що досліджувані часто зазначали, що вони не знають, ким вони є. Ідентифікували себе, виходячи з фізичного, соціального та рефлексивного «Я», не використовуючи інших категорій. Часто самоопис розпочинали з написання власного імені, прізвища та по батькові або просто свого імені чи імені та прізвища. Також деякі підлітки зазначали місце навчання (не описуючи себе як учня чи ученицю, просто писали номер класу – 8-Б, 5-А). Хлопці як додатковий самоопис зазначали улюблене заняття, наприклад, «футболіст», «боксер»; дівчата використовували опис власної зовнішності: «негарна», «дурна», «весела» тощо. Варто підкреслити, що в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку здебільшого переважали негативні прикметники-означення.

За результатами дослідження підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку методикою М. Куна «Хто Я?», виявлено також неадекватно завищену самооцінку майже в більшій частині підлітків, зокрема 8–9 класів (відповідно 58% та 69%), що вказує на переважно неадекватне оцінювання власного «Я-образу», подій, що відбуваються (перебільшення проблеми, виведення їх у ранг «невимовного горя» або навпаки нівелювання проблем). Більш адекватні показники самооцінки були в підлітків 5, 6, 7 класів. Наприклад, завищені показники в 5 класі були в 11%, у 6 класі – у 23%, у 7 класі – у 47%. Такі результати можуть бути пов'язані з порушеннями інтелектуального розвитку підлітків та характеристикою особливостей становлення особистості (поведінкової, емоційно-вольової сфери). Як було розглянуто вище, часто емоційні кризи підліткового віку в досліджуваних підлітків викликані порушенням адекватності самооцінки та несформованістю «Я-образу». А власне адекватна самооцінка в період підліткової кризи – це важлива запорука та потрібна умова стабілізації структури особистості.

За результатами, здобутими в 7–9 класах, можна спостерігати значний відсоток (57%) невизначеної самооцінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Це свідчить, що означена категорія підлітків перебуває в пошуку себе, своєї ідентичності і/або в перехідній (підлітковій) кризі, або наразі

вступає в цей період. Ця група підлітків не визначилася з життєвими й особистісними орієнтирами. Описати своє «Я» така група може іменниками (ім'я, прізвище, соціальне становище, як-от, учень, син, дочка, друг) або дієсловами та простими реченнями: «я люблю», «я не люблю», «я буду», «я не хочу» за відсутності будь-яких інших ідентифікаційних характеристик особистості.

Аналізуючи психосемантичне наповнення відповідей досліджуваних підлітків, ми встановили переважання в самоописі іменників, нечасте використання прикметників і велику кількість дієслів. Переважання в самоописах іменників указує на потребу підлітка в увазі, безпеці, захисті. Недостатність прикметників свідчить про низький рівень самоідентифікації. Відсутність дієслів указує на недостатній рівень упевненості в собі, недооцінку своєї соціальної ефективності, низький рівень оцінки себе як суспільно значущого об'єкта, а велика кількість дієслів навпаки свідчить про неадекватно завищену самооцінку, перебільшене, невиправдане сприймання свого «Я» тощо.

Криза ідентичності в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку впливає на адекватність самооцінки. З віком адекватність самооцінки досліджуваних підлітків знижується, набуває більшої невизначеності, неадекватності, загострюючись на етапі кризи. Варто зазначити, що внаслідок використання методики «Хто я?» за М. Куном встановлено показники вікової кризи, що часто має назву підліткової кризи: неадекватність (завищений, дуже низький рівні) і невизначеність самооцінки підлітків; відсутність представлення індивідуальних характеристик власного «Я-образу» та соціальних ролей в ідентифікаційній матриці підлітка; низька диференційованість ідентичності; слабка здатність до психолінгвістичної диференціації власної ідентичності тощо.

Зазначені показники не можна розглядати як окремі констатувальні й точні факти. Завжди для остаточних висновків психолога, соціального працівника, вихователя чи педагога, зокрема для дієвих рекомендацій, треба розглядати показники сукупно з іншими даними про дитину, її соціальне оточення, інші обстеження, тобто – сукупність і множинність усіх психологічних особливостей і виявів можливої вікової кризи.

Щоб дослідити особливості міжособистісних відносин підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, використано «Методику діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі). Основна мета – виявити ставлення підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку до свого «Я». Оскільки здобуті результати згідно з попередньою методикою були досить низькими та вказували на проблеми самоідентифікації підлітків з атиповим розвитком, що пов'язано з проявами самоставлення, рівнем розвитку «Я-концепції», особливостями фізичної, особистісної та соціальної ідентичності на етапі кризи ідентичності підліткового віку (табл.2, табл. 3, табл. 4). (Примітка*. Дослідження методикою Т. Лірі проведено винятково з підлітками зі спеціальних шкіл, що мають порушення інтелектуального розвитку).

Дослідження дало змогу встановити панівний тип спілкування підлітка з порушеннями інтелектуального розвитку за гендерною ознакою, особливості презентації підлітка в групі, колективі.

Таблиця 2

Результати дослідження домінантного типу поведінки підлітків-юнаків із порушеннями інтелектуального розвитку «Методикою діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі), %

Рівні вираженості певного типу поведінки	Низький	Помірний	Високий	Надвисокий
Авторитарний	15	34	40	11
Егоїстичний	8	47	36	9
Підозрілий	17	43	36	4
Агресивний	4	23	48	25
Підпорядкований	19	21	34	26
Залежний	17	31	38	14
Дружелюбний	17	26	54	11
Альтруїстичний	13	36	28	23

За результатами дослідження встановлено показники домінування і дружелюбності, відповідно до яких 74% підлітків посідають панівні позиції (з них 82% – це підлітки-юнаки), 26% підкоряються (більшість із них – 76% – дівчата-підлітки). У період спілкування з психологами та відповіді на тестування підлітки обирали позицію дружелюбності – 53%, 37% були агресивні, 10% – байдужі до того, що відбувалося (не хотіли нічого робити, відповідали на прохання, «бо так треба»).

Таблиця 3

Результати дослідження домінантного типу поведінки підлітків-дівчат із порушеннями інтелектуального розвитку «Методикою діагностики міжособистісних відносин» (Т. Лірі), %

Рівні вираженості певного типу поведінки	Низький	Помірний	Високий	Надвисокий
Авторитарний	33	39	19	9
Егоїстичний	11	22	39	28

Продовження таблиці 3

Підозрілий	17	36	33	14
Агресивний	14	41	36	9
Підпорядкований	12	36	31	21
Залежний	21	25	42	12
Дружелюбний	9	28	44	19
Альтруїстичний	12	34	37	17

За результатами діагностики встановлено також особливості функціонування особистості підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку в період вікової кризи (табл. 4).

Таблиця 4

**Особливості вираженості особистісної організації підлітків
із порушеннями інтелектуального розвитку (у %)**

Рівні домінування особистісних рис та особистісних проявів	Шкали дослідження		
	Екстраверсія/інтроверсія	Нейротизм	Психотизм
Високий	46	26	2
Середній	53	67	85
Низький	1	7	13

Результати, діагностовані щодо показника «екстраверсія-інтроверсія», характеризували підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку як осіб, яким властива: емоційна нестабільність, імпульсивність, агресивність, спонтанність у судженнях та емоційних реакціях (як щодо власної особистості, так і оточення), необґрунтована безтурботність, оптимізм; незважена схильність до ризику, що за результатами діагностичної методики насамперед указує на несформованість емоційно-вольового самоконтролю, нестійкість саморегуляційних механізмів тощо.

Отже, можна зробити висновок, що підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку здебільшого екстравертовані в період вікової кризи. Це свідчить про те, що переважна більшість підлітків не може усвідомити сутності (істинності), реальної дійсності об'єкта/суб'єкта, подій, проблем і не здатна зрозуміти, схарактеризувати мотиви власної агресії, смутку, що ускладнює формування саморегуляції та самоконтролю поведінкової сфери досліджуваних підлітків.

Установлено, що для 26% підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку характерний показник «нейротизму». У поведінці підлітка це виявляється через емоційну нестабільність, імпульсивність, високий рівень тривожності чи нервування через будь-які дрібні ситуації, що порушують звичну стабільність, низький рівень адаптивності, швидку зміну настроїв, низький рівень концентрації уваги тощо. Для таких підлітків характерне: почуття провини та схвильованість; схильність до суїцидальних проявів або маніпулювання такими діями. Крім того, підлітки з високими показниками «нейротизму» мають нестабільні емоційні прояви, мінливі інтереси під час спілкування та навчання, дратівливість і часті прояви негативізму, вербальну агресію.

За результатами психодіагностичного дослідження було виявлено 7% підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, для яких характерний показник «емоційної стійкості». Цей показник акцентує на тому, що означена група підлітків має тенденцію до збереженості регулятивної поведінки, організованість емоційно-вольових процесів і ситуативно-відповідне реагування в емоційно забарвлених ситуаціях. Такі підлітки досить адаптивні та схильні проявляти лідерські якості в колективі однолітків.

Психодіагностична процедура дала змогу встановити, що у 2% підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку встановлено показник «психотизму» на високому рівні. Це вказує на асоціальність поведінки досліджуваних підлітків, високий рівень конфліктності й агресивності. Такі підлітки погано йдуть на контакт, часто проявляють неадекватні до ситуації емоційні реакції, досить егоїстичні. У 85% досліджуваних підлітків встановлено середній рівень показника «психотизму», що також говорить про згадані вище показники, але в дещо зниженій динаміці. Відсутність вчасної психологічної корекції означених характеристик може призвести до збільшення кількості підлітків, що будуть мати високий рівень за шкалою «психотизму», що є передумовою для психопатологічних порушень поведінки особистості.

Також виявлено підлітків, які не готові до конструктивної поведінки в конфлікті, у процесі спілкування або домінування більш сильних підлітків. Установлено, що конфронтаційний тип поведінки в напружених ситуаціях демонструють 38% осіб підліткового віку, партнерський – 12%, компромісний – 13%, унікальний – 26%, примирювальний – 11% школярів. Отже, більшість підлітків (64%) демонструє деструктивний тип поведінки в конфліктних ситуаціях. Це може бути обумовлено саме віковими змінами, гормональною перебудовою та становленням «Я-концепції» підлітка, зокрема варто не забувати, що підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку мають підвищений рівень агресії.

Висновки. Характеризуючи феномен підліткової кризи осіб із порушеннями інтелектуального розвитку, треба пам'ятати про соціальний характер та особливості виникнення цієї кризи. Поведінка підлітка, як неодноразово зазначають науковці, формується перехідним періодом від дитинства до дорослості, зміною гормонального фону, соціальних детермінант тощо. Але варто розуміти, що це багатовекторний, мультифакторний та взаємообумовлений процес. Реакція підлітка прямо пропорційна ставленню дорослих до нього. Вікова криза в підлітковому віці – це форма поведінки, засвоєна в процесі соціального навчання, соціальних прикладів. Крім того, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку часто обмежені вузьким колом спілкування, позбавлені можливостей різнобічного розвитку та формування нових інтересів поза школою-інтернатом (оскільки більшість із них перебуває в закладі на постійній основі – «повний день»), а додаткові розвиткові курси потребують ще й фінансових надходжень. Варто зауважити, що підліткам не вистачає безумовного прийняття їхньої особистості або вони часто не відчують серйозного ставлення з боку дорослих (особливо це стосується «важливих дорослих») тощо.

Підлітковий вік – це період вікової кризи, сутність якої полягає в задоволенні потреби підлітка в самопізнанні, самоствердженні, у боротьбі за незалежність, що може набувати критичних форм, методів. Дорослим варто пам'ятати, що цей період тимчасовий, епізодичний і досить суперечливий. Підліток не може врегулювати зміни, що з ним відбуваються: статеве дозрівання, психічні зміни, поява нових соціальних ролей тощо. Підліткова криза – це реакція на статичність дорослої особистості, тобто на те, що дорослий не змінює своєї поведінки у відповідь на появу в підлітка прагнення до нових форм взаємин і ставлення до нього.

Варто також наголосити, що в підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку процес самопізнання та розуміння власного «Я», внутрішніх психічних актів і станів слаборозвинений або взагалі відсутній. Це ускладнює процес переживання підліткової кризи, про що свідчать низький рівень самооцінки, високий рівень за шкалою психотизму та невротизму, порушення здатності до управління власними емоціями. Варто зауважити, що уваги потребують і низькі показники здатності диференціювати, розпізнавати та вербалізувати власні емоційні переживання. Зокрема це стосується негативного спектру емоцій і переживань: злість, гнів, лють, ненависть, агресії та багато інших.

Беручи до уваги результати проведеного дослідження, зазначимо, що підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку потребують додаткових психокорекційних занять, спрямованих на формування «Я-концепції», адекватної самооцінки, емоційної регуляції, зокрема щодо здатності розпізнавати, диференціювати й означувати емоції, що вони відчувають у певній ситуації, на спеціалізованих заняттях-зустрічах, де підлітки будуть навчатися розуміти власні переживання, зокрема в кризових ситуаціях та (хоча б частково) управляти ними.

Відтак, на підставі діагностичних результатів підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку важливо й доцільно розробити: по-перше, програми психологічної корекції подолання негативних емоційних станів; по-друге, психологічних заходів (психотерапії, спільні зустрічі з батьками), спрямованих на формування «Я-образу», самооцінку, «Я-концепцію», особистісну саморегуляцію поведінки підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Перспективою подальших досліджень має стати створення психокорекційної програми, яка насамперед буде спрямована на усвідомлення підлітком власної особистості, самооцінки, «Я-образу», емоційної сфери (розуміння спектру емоцій та почуттів, що переживає особистість у період дорослішання). Додаткових досліджень потребує вивчення поняття «підліткова агресивність», наукової категорії «гендерна підліткова криза», порушення «Я-образу» в період підліткової кризи тощо.

Наше дослідження не вичерпує всіх можливих аспектів опису підліткової кризи в осіб із порушеннями інтелектуального розвитку. На нашу думку, основна перспектива подальших розвідок – розроблення психологічних технологій формування емоційно-вольової саморегуляції, розроблення практичного курсу для молодших і старших підлітків щодо формування вмінь самоконтролю агресивних проявів та емоційно-вольового контролю негативного спектру емоцій. Крім того, додатковим напрямом досліджень і практичних розробок мають стати наукові положення в царині «емоційного інтелекту» та «соціального інтелекту».

Література:

1. Андрієнко О. Психоневрологія підліткового віку. Черкаси : Криниця Ко, 2016. 283 с.
2. Борзунова О. Онтогенетичний аналіз кризи та стресуб психологія підлітковості. Чернігів : Бук-трест, 2015. 227 с.
3. Булгакова Л. Теоретичні та методичні засади самооцінки дітей та дорослих з порушеннями інтелекту. Дніпропетровськ : Вид-во АРКада, 2019. 169 с.
4. Выготский Л. Педология подростка. Москва : Педагогика, 1981. 504 с.
5. Кульчицька Л. Феноменологія акцентуацій у підлітковому віці. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2013. 220 с.

6. Личко А. Психопатии и акцентуации характера у подростков. Ленинград : Медицина, 1983. 255 с.
7. Мельниченко В. Причины агрессивной поведінки підлітків з розумовою відсталістю: структурний аналіз. Київ : Принт, 2015. 117 с.
8. Марченко Д. Агресивність та девіація у підлітковому віці. Львів : КнигоДрук, 2011. 191с.
9. Пагава Д. Емоції та почуття підліткового віку за умов психофізіологічних порушень. Харків : Київські читання, 2017. 202 с.
10. Хоменко М. Емоційно-вольова сфера дітей з розумовою відсталістю: гендерний аналіз. Київ : Солдт ЛТ, 2018. 176 с.
11. Хорошковський О. Психологія спілкування. Київ : Прес-друк. 2016. 304 с.
12. Brams R. The age crises of childhood. Cambridge, 1999. 176 p.
13. Fels F., Kagan S. Structures for emotional and social Intelligence. New-York : Bantam Books, 2016. 226 p.
14. Reschmit X. Der Halbwüchsiger in der Welt der Erwachsenen: die analytischen Notizen. Munchen : Klarken, 2009. 218 s.
15. Welman S. Psychological crisis: instructions for life. *The special education*. London, 2018. N 4. P. 53–61. <https://doi.org/10.23482/2066-8761-2018-4-34-456>.